

RAZVOJ SLUŽBE ZAŠTITE KULTURNIH DOBARA U HRVATSKOJ S OSVRTOM NA RESTAURATORSKO DOKUMENTIRANJE

DEVELOPMENT OF THE SERVICE FOR THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN CROATIA WITH SPECIAL REFERENCE TO RESTORATION DOCUMENTATION

Darko Ivić
darko.ivic@h-r-z.hr
Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Sažetak

Restauratorsko dokumentiranje kao dio dokumentiranja kulturnih dobara odvija se u okviru organizirane službe zaštite kulturnih dobara u Hrvatskoj. U radu se iznosi kratak pregled povijesti stvaranja te službe u Hrvatskoj, od prvih nagovještaja u srednjem vijeku, preko prvih ustanova službe zaštite na ovim prostorima sredinom 19. st., do stvaranja ustanova koje danas djeluju u RH. Slijedi povijesni pregled koji prati institucionalizirani nastanak restauratorske struke u Hrvatskoj od Drugoga svjetskog rata do današnjih dana tj. osnutka Hrvatskoga restauratorskog zavoda kao ključne konzervatorsko-restauratorske ustanove u Hrvatskoj.

U dijelu posvećenom restauratorskoj dokumentaciji spominje se osnovna podjela sustava dokumentiranja i stvaranje restauratorske dokumentacije te daje pregled i razvoj restauratorske dokumentacije u Hrvatskome restauratorskom zavodu, od početaka koji su prethodili stvaranju te ustanove do stvaranja digitalne Baze restauratorski evidentiranih umjetnina u Hrvatskoj (BREUH).

U zaključku se ističe da potrebu izrade restauratorske dokumentacije više ne treba dokazivati, ali da i dalje ostaju neriješeni praktični problemi inventarizacije kulturnih dobara, standardizacije, suradnje srodnih ustanova, privatiziranja dokumentacije, diskontinuiteta i odnosa kvantitete i kvalitete.

Ključne riječi: restauriranje, konzerviranje, restauratorska dokumentacija, kulturna dobra, zaštita kulturnih dobara, Hrvatski restauratorski zavod, Zavod za restauriranje umjetnina, Restauratorski zavod Hrvatske, Baza restauratorski evidentiranih umjetnina u Hrvatskoj (BREUH), inventarizacija, standardizacija, diskontinuitet

Summary

Restoration documentation functions as an integral part of cultural heritage documentation which takes place within the framework of institutionalized preservation of cultural heritage in Croatia. The brief account is given on the historical development of that institution from its very beginning in the Middle Ages, through forming of the first organisations for restoration and conservation in mid-19th century, to the founding of the institutions active at present in Croatia. Next follows a chronological account of the development of the Croatian Conservation Institute as main conservation and restoration institution in Croatia which deals with the institutionalized founding and development of the restoration profession between the World War II and the present.

The part on restoration documentation deals with basic categories used in documentation system, the creation of documentation as well as the survey and development of the restoration documentation in the Croatian Conservation Institute, from the beginnings which preceded the founding of the Institute, to the emergence of BREUH, the database of registered works of art in process of restoration.

The conclusion states that the need for keeping restoration documentation is in itself evident and thus calls for no further proof. However, what still remains are practical problems related to inventories of cultural heritage, standardization, interaction and support of similar institutions, privatization of documentation, lack of continuity and the relationship between the quality and quantity.

Keywords: restoration, conservation, restoration documentation, cultural heritage, preservation of cultural heritage, Croatian Conservation Institute, Institute for restoration of the works of art, Restoration Institute of Croatia, Database of the Registered Works of Art in Process of Restoration (BREUH), inventories of cultural heritage, standardization, lack of continuity

Uvod

“Restauriranjem se smatraju intervencije koje unapređuju značenje predmeta. Svaka konzervatorska ili restauratorska intervencija nosi u sebi rizik štetne transformacije ili manipulacije objektom. Konzervator-restaurator treba razlikovati potrebno i suvišno, moguće i nemoguće, intervenciju koja iznosi na vidjelo kvalitete objekta i onu koja je pogubna. Konzervator-restaurator mora biti svjestan dokumentarne prirode objekta. Kako svaki objekt sadrži povijesne, stilske, ikonografske, tehnološke i estetske poruke, od restauratora se očekuje da zna o svim ovim aspektima i da ih može razlučiti jednog od drugog. Svakoj intervenciji mora prethoditi istraživanje koje slijedi znanstvenu metodu i omogućava razumijevanje objekta u svim njegovim dimenzijama, a istovremeno prosuđuje posljedice svakog rukovanja i postupka.”

Bernard M. Feilden¹

U ovih nekoliko rečenica sažeta je bit onoga čega bi svaki konzervator i restaurator i svaki onaj koji se na bilo koji način bavi zaštitom kulturnih dobara² morao uvijek biti svjestan i čime bi se trebao voditi kao svojevrsnim imperativom. To, nažalost, u mnogim slučajevima, nije tako.

Restauratorsko dokumentiranje najvećim je svojim dijelom dio dokumentiranja kulturnih dobara. Budući da je dokumentiranje kulturnih dobara proces koji se odvija

¹Feilden, Bernard M. Uvod u konzerviranje kulturnog naslijeđa. Zagreb : Društvo konzervatora Hrvatske, 1981.

²U radu se koriste termini *spomenik kulture* i *kulturno dobro*. Termin *spomenik kulture* koristim kada govorim o vremenu u kojem se on službeno rabio, a termin *kulturno dobro* kada je riječ o razdoblju u kojem on ulazi u službenu uporabu. Oba termina također se koriste unutar struke i ustanova koje se njima bave, a u široj je uporabi termin *spomenik kulture*.

u okviru organizirane zaštite kulturnih dobara, spomenut ćemo na početku nekoliko ključnih datuma i događaja vezanih uz stvaranje te službe u Hrvatskoj. Nakon toga slijedi kratak pregled nastajanja Hrvatskoga restauratorskog zavoda (HRZ), odnosno ustanova iz kojih je nastao, te nekoliko teorijskih napomena i pregled načina vođenja dokumentacije unutar HRZ-a od početaka do stvaranja današnje računalne Baze restauratorski evidentiranih umjetnina u Hrvatskoj (BREUH).

Važniji datumi iz povijesti stvaranja službe zaštite

Prvi nagovještaji brige o umjetninama na teritoriju naše države potječu još iz srednjeg vijeka u statutu grada Dubrovnika iz 1272. i statutu otoka Korčule iz 1214. Najstariji poznati primjer restauriranja u Hrvatskoj također je iz srednjeg vijeka, a zapisan je u ugovoru koji je sklopio biskup iz Zadra Lovro Lenario s majstorom Nikolom Bilšićem o rušenju crkvenog zvonika u Zadru i obnovi prema prvotnim oblicima.

Po brizi za umjetnine tijekom renesanse osobito se isticala Dubrovačka Republika. U razdoblju klasicizma, koji posebno vrednuje antiku, u Hrvatskoj se ističe djelovanje britanskog arhitekta Roberta Adama koji u Splitu proučava Dioklecijanovu palaču i 1764. objavljuje prvu monografiju o tom spomeniku.

Tijekom 19. st. vrednije umjetnine iz Hrvatske odlaze na restauriranje u Beč, Veneciju, Budimpeštu ili Pariz. Velik dio tih restauriranja ne zadovoljava današnje kriterije, najčešće zbog vrlo slobodnih preslika i rekonstrukcija dijelova slika i skulptura. U to se doba u Hrvatskoj javlja i europski duh romantizma što je najvidljivije u obnovi nekih dvoraca ili zagrebačke katedrale koju Herman Bollé obnavlja u neogotičkom stilu. Krajem 19. st. javljaju se hrvatski restauratori, a najčešće su to učitelji i učenici Obrtne škole osnovane 1882. u Zagrebu.

Godine 1850. Ivan Kukuljević Sakcinski osniva *Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine*. Taj čin označava prvo organizirano čuvanje spomenika u nas.

Godine 1851. U *Arhivu za povjestnicu jugoslavensku* objavljuju se pravila Društva i njegov program, prema kojem je trebalo inventarizirati, istražiti i opisati pokretne i nepokretne spomenike. Dana 20. srpnja 1855. Centralna komisija za čuvanje i istraživanje građevnih spomenika u Beču (koja je započela radom 1853.) imenuje Ivana Kukuljevića Sakcinskog konzervatorom za Hrvatsku i Slavoniju što je bilo prvo službeno organiziranje konzervatorske službe u Hrvatskoj. Kukuljević popisuje spomenike, upozorava na njihovu vrijednost i potrebu popravaka te objavljuje o tome članke. Dio te dokumentacije sačuvan je u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu. Konzervatorom za Istru imenovan je Petar Kandler, a za Dalmaciju Vicko Andrić. Centralna komisija u početku vodi brigu samo o "građevnim spomenicima", dok brigu o pokretnim spomenicima počinje voditi tek od 1873.

Dana 20. srpnja 1910. osniva se *Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* sa sjedištem u Zagrebu, a predsjednikom je imenovan Tadija Smičiklas. Prema statutu, Povjerenstvo je nadležno za proučavanje i čuvanje najrazličitijih spomenika do kraja 18. st. Tajnik Povjerenstva bio je Gjuro Szabo, a članovi pobornici novih shvaćanja o čuvanju svih povijesnih slojeva.

Godine 1903. osniva se u Splitu *Povjerenstvo za čuvanje Dioklecijanove palače*, 1913. *Konzervatorski ured* te 1918. *Uresno povjereništvo* tj. konzervatorski ured za Dalmaciju kojeg vode don Frane Bulić i Ljubo Karaman.

Pred Prvi svjetski rat u Zagrebu djeluje profesor kemije Ferdo Goglia kao predavač tehnologije slikarstva na Akademiji likovnih umjetnosti. F. Goglia prvi je u Hrvatskoj profesionalno primjenjivao suvremene kriterije i metode u restauriranju slika. Do svoje smrti 1943. privatno je restaurirao 1.390 slika o čemu je vodio detaljnu pisanu evidenciju u pet bilježnica koje se danas nalaze u arhivu Hrvatskoga restauratorskog zavoda.

Drugi svjetski rat s razaranjima u kojima je nestalo i oštećeno mnoštvo objekata i predmeta kulturne baštine izazvao je u cijelom svijetu, pa i u nas, ubrzani razvoj organizirane zaštite spomenika kulture, uključujući i restauratorsku djelatnost. Na inicijativu profesora Vladimira Tkalčića, upravitelja Muzeja za umjetnost i obrt, osnovana je 1942. prva restauratorska radionica pri tom Muzeju. Restaurator u toj radionici bio je akademski slikar Zvonimir Wyrubal koji je kao student zagrebačke Akademije likovnih umjetnosti slušao predavanja i upoznao rad profesora Gogle, a zatim specijalizaciju nastavio u Parizu. Za radionicu je nabavljen restauratorski alat i ostali pribor iz ostavštine profesora Gogle kojim je do kraja rata Z. Wyrubal restaurirao pedesetak umjetnina. Radu ove radionice pridružila se potkraj 1945. i Stanislava Dekleva, koja se privatno bavila restauriranjem umjetnina u Zagrebu već od 1925.

U Muzeju za umjetnost i obrt održana je početkom 1946. prva restauratorska izložba u nas koja je, uz izuzetno velik broj posjetilaca, potaknula širi interes za razvoj restauratorske djelatnosti. Restauratorska radionica preseljena je koncem 1946. u dio prostorija tadašnje Moderne galerije i postala jezgrom budućega restauratorskog zavoda što ga 1. siječnja 1948. osniva JAZU. Unatoč tomu, u Muzeju za umjetnost i obrt kontinuirano se do današnjeg dana odvija izuzetno bogata restauratorska djelatnost.

Nakon Drugoga svjetskog rata zaštita spomenika organizira se kao regionalna mreža s konzervatorskim zavodima u Zagrebu, Splitu i Rijeci. Već 23. srpnja 1945. donesen je *Opći Zakon o zaštiti spomenika kulture*, a 1960. služba se decentralizira.

Godine 1961. osniva se *Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba* jer, zbog veličine područja koja su pokrivali i nedovoljnog broja uposlenih stručnjaka, nisu bila dovoljna postojeća tri konzervatorska zavoda.

Iste, 1961., godine održano je značajno savjetovanje u Dubrovniku na temu dokumentacije. Godine 1965. usvaja se novi *Zakon o zaštiti spomenika kulture*, a uz središnji *Republički zavod za zaštitu spomenika kulture* u Zagrebu i uz regionalne zavode u Splitu, Rijeci, Osijeku i Zagrebu, osnivaju se i općinski zavodi u Dubrovniku, Splitu, Zadru, Varaždinu, a kasnije i u Šibeniku i Hvaru.

Nakon uspostavljanja samostalne Republike Hrvatske 1991., Republički zavod za zaštitu spomenika kulture ulazi u sastav Ministarstva kulture i prosvjete, a 1994. pridružuju mu se i regionalni te općinski zavodi.

Zakonom o ustrojstvu i djelokrugu ministarstva i državnih upravnih organizacija 1994. osniva se *Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine*, kao samostalno tijelo državne uprave, u čiji djelokrug ulaze stručni i upravni poslovi zaštite kulturne i prirodne baštine. Sjedište je u Zagrebu, a ispostave u Rijeci, Splitu,

Osiijeku, Zadru, Šibeniku, Dubrovniku, Varaždinu i Karlovcu. Sabor RH donosi 1992. *Rezoluciju o obnovi hrvatske kulturne baštine*, a Državna uprava *Nacrt prijedloga Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*. Državna uprava kasnije postaje *Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine* i kao takva djeluje i danas. Uz nju, djeluju konzervatorski odjeli u Zagrebu, Varaždinu, Rijeci, Splitu, Zadru, Šibeniku, Dubrovniku, Osijeku, Požegi, Puli i Poreču te Gradski zavod u Zagrebu. Uz njih, tu je i *Uprava za zaštitu kulturne baštine - Odjel za inspekcijske poslove*.

Tijekom popisa i procjene ratne štete na području RH stručne su komisije do 1995. utvrdile ratnu štetu na 1.859 registriranih i preventivno zaštićenih nepokretnih spomenika kulture. U procjenama potrebnih sredstava za službu zaštite spomenika tijekom 1997. govori se o 33 povijesne cjeline najviše vrijednosti, 131 povijesnoj cjelini od nacionalnog značaja, 4.461 zaštićenom nepokretnom spomeniku kulture i 50.000 zaštićenih pokretnih spomenika kulture. Istodobno, porazan je broj zaposlenih u službi zaštite u odnosu na broj zaštićenih spomenika: jedan konzervator skrbi o zaštiti 96 nepokretnih spomenika kulture i jedan o zaštiti 1.206 pokretnih spomenika.

Hrvatski restauratorski zavod

Restauratorski zavod osnovan je 1. siječnja 1948. pri tadašnjoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti na poticaj Miroslava Krleže i predsjednika JAZU-a, dr. Andrije Štampara. Njime je do 1964. upravljao Zvonimir Wyrubal. Zavod je ubrzo postao glavna ustanova u Hrvatskoj za restauriranje slika i skulptura. Od svog osnutka Zavod je 26 godina djelovao u sastavu tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, najprije pri Odjelu za likovne umjetnosti, a od 1966. kao posebno osnovana znanstveno-istraživačka ustanova JAZU-a. Godine 1974. izdvaja se iz JAZU-a i formira kao samostalna ustanova pod nazivom *Zavod za restauriranje umjetnina*, čime je osiguran sustavan rad na konzerviranju i restauriranju pokretnih umjetnina u Republici Hrvatskoj.

Osim restauriranja slika na platnu, slika na drvu i drvenih polikromiranih skulptura, Zavod za restauriranje umjetnina organizirao je i zaštitne radove na predmetima i objektima kulturne baštine koji uključuju i zaštitu drugih materijala, kao što su tekstil i metal, te zaštitu složenih konstrukcija, kao što su drvena sakralna arhitektura ili orgulje. Zavod je obavio i opsežna istraživanja na dijelu arhitekture dubrovačkog područja (Biskupska palača, ljetnikovci Gučetić, Stay, Pucić, palača Sorkočević i dr.), te se bavio davanjem ekspertiza, stručnim vještačenjem, pružanjem stručne pomoći srodnim ustanovama, upoznavanjem javnosti s rezultatima rada Zavoda, organizacijom povremenih izložbi tiskanih publikacija.

Restauratorski zavod Hrvatske osnovan je 1966. godine s ciljem konzerviranja i restauriranja nepokretnih i pokretnih spomenika kulture, i to zidnog slikarstva, kamene i drvene plastike, tekstila, kože i metala. Stručnjaci Zavoda izrađuju i dokumentaciju kao podlogu za konzervatorski, odnosno restauratorski zahvat, kao i dokumentaciju svih faza radova. Zavod je podijeljen na opći odjel, odjel za konzervatorska istraživanja i dokumentaciju, laboratorij za konzervatorska istraživanja, radionicu za slikarstvo, skulpturu i mozaik, radionicu za kamenu plastiku

i keramiku te radionicu za arhitekturu. Restauratorski zavod Hrvatske godinama je bio najznačajnija ustanova te vrste u tadašnjoj državi.

Zavod za restauriranje umjetnina i Restauratorski zavod Hrvatske odgojili su i osposobili nove naraštaje restauratora, radili na usavršavanju stručnosti svojih djelatnika, čuvali i obrađivali staru dokumentaciju o restauriranim umjetninama, te stvarali novu, sve opsežniju i suvremeniju, restauratorsku dokumentaciju. Uredbom Vlade Republike Hrvatske o spajanju javnih ustanova restauratorskih djelatnosti - Zavoda za restauriranje umjetnina i Restauratorskog zavoda Hrvatske, početkom 1997. osnovan je *Hrvatski restauratorski zavod*.

Osnovna djelatnost Hrvatskoga restauratorskog zavoda jest konzerviranje i restauriranje različitih vrsta kulturne baštine, od graditeljskog nasljeđa do umjetnina, predmeta umjetničkog obrta i drugih predmeta kulturnog, povijesnog ili tehničkog značaja. U Zavodu su stalno zaposlena 122 djelatnika, raspoređena po specijaliziranim organizacijskim jedinicama na osam lokacija na području grada Zagreba, te u radionicama u Splitu, Dubrovniku, Ludbregu, Osijeku i Juršićima u Istri. Osim stalno zaposlenih, u Zavodu je neprekidno angažirano i do stotinjak vanjskih suradnika, odnosno zaposlenika na određeno vrijeme. Uz ravnatelja, kojeg na prijedlog ministra kulture imenuje Vlada Republike Hrvatske, Zavodom upravlja Upravno vijeće koje također imenuje ministar kulture. Djelatnost Zavoda provodi se sredstvima državnog proračuna preko Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Jedan je od ključnih elemenata povezivanja ovih dviju ustanova stvaranje zajedničke dokumentacije i sustava dokumentiranja. Nameće se potreba stvaranja središnje restauratorske baze podataka kao mjesta na kojem bi se pratili restauratorski zahvati i pohranjivala restauratorska dokumentacija.

Restauratorska dokumentacija

Zaštita spomenika stručna je djelatnost koja se bavi popisom, dokumentacijom, sustavnim sređivanjem, restauriranjem i znanstvenom obradom umjetničkih i kulturno-povijesnih spomenika, te brine o njihovom održavanju poduzimanjem potrebnih mjera i zahvata na ugroženim spomenicima.

Dokumentiranje uključuje širok raspon podataka o spomeniku, od arhivskih svjedočanstava do analiza koje se provode u okviru prirodnih znanosti. Sustavno dokumentiranje čini osnovu za konzervatorsko-restauratorske radove i predstavlja proces u okviru organizirane zaštite kulturnih dobara. Sustav dokumentiranja dijeli se na: 1. stvaranje dokumentacije; 2. arhiviranje dokumentacije i 3. korištenje dokumentacije.

Stvaranje dokumentacije dijeli se pak na *primarnu* – koja nastaje u neposrednom dodiru sa spomenikom, *sekundarnu* – koja predstavlja prijenos primarne u druge medije i *tercijarnu* – koju čine razni pregledi, kartoteke, katalozi.

Arhiviranje dokumentacije odnosi se na pravilne uvjete čuvanja, lakog prenošenja, traženja i pronalaženja.

Korištenje dokumentacije ima svoja pravila od kojih treba naglasiti pravo na javnost i dostupnost, svodenje korištenja izvornika na minimum, pravilo navođenja podataka o autoru i vlasniku dokumenta.

Dokumentaciju koja nastaje u okviru zaštite kulturnih dobara možemo dijeliti i na onu koja se stvara: 1. tijekom istraživanja; 2. kao evidencija i registracija kulturnih dobara, inventara, topografija te, vezano uz to, i kao evidencija stanja i 3. kao dokumentacija o zaštitnim radovima.

Dokumentaciju o zaštitnim radovima ili restauratorsku dokumentaciju dijelimo na onu nastalu prije radova, tijekom radova i nakon radova.

Dokumentacija nastala prije radova uključuje podatke kao što su: osnovni podaci o umjetnini - naziv, tehnika/materijal, autor, datacija, dimenzije, opis; opis stanja i karakteristična oštećenja; opis osnovnih istraživačkih radova na temelju kojih se stvaraju prijedlozi konzervatorsko-restauratorskih radova sa svim planiranim zahvatima i izrađuju troškovnici koji uključuju utrošak materijala, radne sate, ekipiranost stručnjaka i sl. Dokumentaciju nastalu prije radova čine elaborati od nekoliko do stotine stranica, koji pružaju saznanje o kulturno-povijesnoj i umjetničkoj vrijednosti te o stanju, stupnju oštećenja i procjeni potrebnih zahvata. Oni su uvjet na temelju kojih nadležne ustanove daju odobrenja za radove na kulturnom dobru i odlučuju o financiranju tih radova.

Dokumentacija o radovima prati same radove i stvara se neposredno uz rad. Sastoji se od pisane, crtane, tehničke, fotografske, video i svake druge moguće dokumentacije.

Dokumentacija nastala nakon radova obuhvaća sređivanje svega prikupljenog, objašnjenje korištenih metoda i postupaka, "završni račun" prema javnosti, struci i financijeru.

Pri izradi dokumentacije treba se pridržavati određenih pravila, kao što su poštivanje spomeničkih vrijednosti tj. neoštećivanje izvornika, zatim točnost i svrsishodnost, pravodobnost, selektivnost, kontinuiranost i sl. Kako drži I. Maroević, restauratorska dokumentacija mora biti svjedočanstvo naših intervencija na umjetnini, odnosno kulturnom dobru. Zato mora biti pregledna i sustavna, pravilno obrađena i arhivirana i javna, a sve u svrhu dobijanja što točnije predodžbe o kulturnom dobru radi njegova upoznavanja i čuvanja za one koji dolaze iza nas.³

Pregled i razvoj restauratorske dokumentacije u HRZ-u

Prema Zakonu o zaštiti kulturnih dobara i Venecijanskoj povelji, HRZ je dužan voditi dokumentaciju kao jednu od svojih temeljnih djelatnosti. Venecijanska povelja iz 1964. u članu 16. kaže: "Radove na konzervaciji, restauraciji i iskopavanjima treba uvijek pratiti precizna dokumentacija u obliku analitičkih i kritičkih izvještaja, ilustriranih crtežima i fotografijama. Dokumentacija treba obuhvatiti sve faze radova, na otkrivanju, konsolidaciji, rekompoziciji i integraciji, kao i sve tehničke i formalne elemente, identificirane u toku tih radova. Tu dokumentaciju treba deponirati u arhivi neke javne institucije, tako da bude dostupna istraživačima; preporučuje se publiciranje te dokumentacije."⁴

³Maroević, Ivo. Sadašnjost baštine. Zagreb : Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske ; Društvo konzervatora Hrvatske, 1986.

⁴Venecijanska povelja. // Marasović, Tomislav. Zaštita graditeljskog naslijeđa : povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata. Zagreb : Društvo konzervatora Hrvatske ; Split : [Sveučilište], Filozofski fakultet u Zadru, 1983.

Zajedničke stručne službe, kao organizacijska jedinica unutar HRZ-a, sastoji se od informacijsko-dokumentacijskog odjela i prirodoslovnog laboratorija, a svojim dokumentacijskim, arhivističkim i laboratorijskim aktivnostima prate sve organizacijske jedinice (odjele i odsjeke) unutar HRZ-a.

Prva pisana dokumentacija koju posjeduje HRZ pet je bilježnica Ferda Gogle koji je svoje restauratorske dnevnike vodio od 17. siječnja 1916. do 6. lipnja 1941. U njima je upisano 1.390 umjetnina, uglavnom slika, ulja na platnu. Svaki pojedini opis sadrži naziv umjetnine, ime vlasnika, dimenzije, datum preuzimanja i datum predaje nakon restauriranja. Opis restauratorskog postupka podijeljen je u dva dijela. U prvom je opis stanja umjetnine, a u drugom provedeni restauratorski postupci. Ponegdje postoji i podjela na radne sate utrošene na pojedinu fazu restauriranja. Opisi su kratki, od pola stranice do stranice i pol, ali obuhvaćaju sve dijelove umjetnine, od unutarnjeg okvira do slikanog sloja i laka. Uz neke umjetnine postoji i napomena o fotografiranju s imenom fotografa. Nažalost, te nam fotografije nisu poznate. Opisane, restaurirane umjetnine uglavnom su iz privatnog vlasništva i najvećim dijelom nastale tijekom 18. i 19. st.

Hrvatski narodni muzej pod ravnanjem Vladimira Tkalčića od 1943. do 1953. vodi kartoteku popravljenih umjetnina koja sadrži podatke o vlasniku, nazivu i autoru s brojem pod kojim se umjetnina vodi i brojem fototeke. Opis se dijeli u dva dijela. U prvom je opis stanja umjetnine, a u drugom izvedeni restauratorski radovi. Opisi su kratki, u svega nekoliko rečenica, pisani pisaćim strojem. Ovakav oblik vođenja dokumentacije kao kartoteke popravljenih umjetnina nastavlja se unutar Restauratorskog zavoda pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti od njegovog osnutka 1948. do 1953. Tada se uvode novi obrasci koji sadrže osnovne podatke o umjetnini, opis, zaključke i potpise komisije, stanje umjetnine i opis restauratorskog postupka. Od 1949. postoji i inventarna knjiga popravljenih umjetnina koja se u dvije knjige vodi sve do 1981. Knjige sadrže podatke o vlasniku, broj kartoteke i fototeke, naziv umjetnine, tehniku i dimenzije, ime autora i dataciju te datum prijema i predaje. U prvoj je knjizi upisano 1.030 umjetnina, a u drugoj 1.085, dakle, ukupno 2.115 umjetnina. Tijekom čitavog razdoblja, od 1953. nadalje, inventarne knjige prate obrasci koji čine pisanu dokumentaciju o provedenim restauratorskim radovima i koji se danas čuvaju u arhivu HRZ-a. Krajem 1980-ih uvodi se obrazac *Prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova s troškovnikom* kao pomoć pri pregledu umjetnina i izradi troškovnika na terenu. Taj se obrazac, s nekim izmjenama, koristi i danas kroz unos evidencije i opis stanja u računalnoj Bazi restauratorski evidentiranih umjetnina u Hrvatskoj (BREUH).

Godine 1990. izrađuje se prva računalna baza podataka, uvode se novi obrasci koji čine dosje umjetnine, uvodi se nova numeracija, tiskaju se radni nalozi, računalno se obrađuju i tiskaju fototečni kartoni. Ti događaji ključni za daljnji razvoj zbivaju se dok Odjel dokumentacije vodi kolegica Višnja Bralić, a Zavodom upravlja Mario Braun. U bazu podataka prepisuju se i podaci iz inventarnih knjiga prošlih razdoblja. Od 1996. izrađuju se novi obrasci za opis stanja i provedene konzervatorsko-restauratorske radove na slikama na platnu, skulpturama i ukrasnim okvirima, koji se koriste i danas. Osnivanjem radionice za restauriranje papira tijekom 1997. nastaje obrazac za praćenje restauratorskih radova na papiru. I nadalje, osnivanje svakog novog odjela (za namještaj, metal, arheološke nalaze) zahtijevalo je i prilagođivanje vođenja dokumentacije tom odjelu i vrsti materijala. Usklađivanje i nužno

ujednačivanje vođenja dokumentacije s tako raznolikim zahtjevima unutar iste ustanove predstavlja problem i zadatak koji još nije riješen do kraja.

Stvaranje restauratorske dokumentacije, primjerice u Odjelu za pokretne spomenike HRZ-a, počinje evidentiranjem stanja na terenu. Djelatnici Zavoda izlaze na teren na poziv nadležnoga konzervatorskog odjela, neke druge ustanove ili samoinicijativno. Uzimanjem osnovnih podataka o predmetu, vizualnim pregledom, početnim istraživanjem (sondiranjem) te fotografiranjem prikuplja se prva, početna dokumentacija temeljem koje se stvara prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova s troškovnikom. To je dokumentacija koja se koristi pri izradi prijedloga godišnjeg programa rada Zavoda, na temelju kojeg Ministarstvo kulture, grad ili županija odobrava financiranje budućih radova. O kvaliteti početnih istraživanja i prema tome traženih i dobivenih financijskih sredstava ovisit će i tijek daljnjih radova. Restauratorska će se dokumentacija dalje stvarati tijekom radova. O obavljenim radovima i utrošenim sredstvima Zavod je dužan podnositi polugodišnje i godišnje izvještaje financijeru. Tijekom radova fotografira se svaka pojedina faza rada i svaki potrebiti detalj. Svaki negativ i fotografija obrađuje se i arhivira odmah nakon snimanja. Opseg dokumentiranja i fotodokumentiranja ovisit će o opsegu radova i kulturno-povijesnom, te estetskom značaju predmeta. Fotodokumentacija se može kretati od nekoliko pa do nekoliko desetaka ili čak stotina fotografija po predmetu. Nakon provedenih i završenih radova stvorena se fotografska, pisana, crtana, arhivska i sva ostala dokumentacija kompletira, dovršava i arhivira, a izvješće o radovima šalje vlasniku i financijeru. To je tzv. izvješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima koje je, zapravo, uža, općenitija, za široki krug primijenjena restauratorska dokumentacija. Razina informacija u takvim izvješćima oslanja se na ono što je učinjeno i zašto, a mnogo manje na ono kako je učinjeno. Detalji o tome kako, kojim sredstvima, postupcima i sl. nalaze se u restauratorskoj dokumentaciji arhiva Zavoda. Korisnici te dokumentacije zasad su uglavnom sami restauratori i, eventualno, stručnjaci srodnih ustanova. Koliko i na koji način takva stručna restauratorska dokumentacija jest i treba biti javna, još uvijek ostaje pitanje s različitim odgovorima i rješenjima. Restauratorsku dokumentaciju ponajprije stvara restaurator sam, i to od one koja nastaje prije radova do završnog izvješća. No, uz njega, uključeni su i drugi, najčešće povjesničari umjetnosti, koji će sudjelovati u traženju podataka iz literature, arhiva, pronalaženju komparativnog materijala i sl. te laboratorij koji će provoditi laboratorijska istraživanja. Fotograf će obavljati sva zahtjevnija snimanja, a po potrebi angažirat će se stručnjak za, npr., RTG-snimanja, specijalističke dezinsekcije i sl. Već izrađenu dokumentaciju obrađuju dokumentalisti koji su najčešće, opet, povjesničari umjetnosti.

Fototeka je sustav obrade, čuvanja i pohranjivanja negativa i pozitiva i sastoji se od fototeke, negativoteke, diateke, CD-teke i videozapisa evidentiranih ili restauriranih umjetnina i komparativnog materijala. Negativi i pozitivi numeriraju se rednim brojem, sadrže oznaku vrste filma, datum snimanja, ime fotografa, vezu uz objekt, predmet, kratku legendu i ključnu fazu rada koju prikazuju. Negativi i dijapozitivi ne posuđuju se izvan Zavoda, već se po potrebi koriste za izrađivanje fotografija. Fotografije bez negativa ne smije biti. Fotografija koja se nabavi bez negativa presnimit će se i dalje obraditi prema pravilima. Svaka fotografija koja izlazi iz Zavoda na poledini ima osnovne oznake, a Zavod na nju polaže autorska prava. Vođenje fototeke obavlja se u skladu s pravilima struke i pravilima arhiviranja.

Osnovno pravilo odnosi se na čuvanje prvog i zadnjeg snimka učinjenog prije i poslije radova te snimaka ključnih međufaza koje snima profesionalni fotograf. Dio snimanja može obaviti sam voditelj radova.

Fotodokumentacija se od samih početaka do 1964. nalazi na staklenim pločama. Kolor fotografija počinje se uvoditi od 1982., a 1980-ih počinju se snimati i dijapozitivi. Prvi negativi Leica formata nastali su 1985. kada tadašnji Zavod za restauriranje umjetnina kupuje prvi fotoaparat Nikon. Od 1986. snimaju se negativi Roll formata s fotoaparatom Mamia, 1990-ih se nabavlja fleš rasvjeta, a 1997. kupuje Sinar. Od 1985. snimaju se rendgenogrami – RTG, ultraljubičasta florescencija – UVF, infracrvena reflektografija – ICR, dakle provode se nedestruktivne metode istraživanja. Numeriranje negativa i njihovo upisivanje u bilježnice traje od 1985. U bivšem Restauratorskom zavodu Hrvatske od samog početka 1966. snimaju se negativi 9x12 koje snimaju suradnici Zavoda Nino i Josip Vranić, dok Branko Lučić iste godine počinje s upotrebom Leica formata. Od 1968. snimaju se negativi Roll formata 6x6, od 1976. prve kolor fotografije, a od 1981. dijapozitivi. Od početka fotografiranja vodi se pisana dokumentacija, negativi se numeriraju, a u bilježnice se uz broj negativa upisuju podaci o lokalitetu, objektu/predmetu koji se snima, fazi rada i datumu fotografiranja s imenom fotografa. Negativi se arhiviraju u uložnice koje se čuvaju u metalnim ormarima i prema numeraciji pretražuju i koriste. Tako je i danas. No, s vremenom negativi su postajali sve kvalitetniji kao, naravno, i fotografska tehnika. Negativi se danas čuvaju u specijalnim beskiselinim uložnicama, a od 2002. standard unutar HRZ-a postaje snimanje dijapozitiva, dok se kolor negativi kao najmanje trajni gotovo sasvim izbacuju iz upotrebe. Danas se snimaju dijapozitivi Leica i Roll formata, i to svaki u najmanje dva primjerka koji se nakon numeriranja stavljaju u ramice i u kutijama za dijapozitive arhiviraju u negativoteči HRZ-a, prostoriji sa stabilnom mikroklimom bez danjeg svjetla. Jedan primjerak snimljenog dijapozitiva se nakon arhiviranja više ne koristi tj. ne vadi iz kutije kako bi što dulje ostao nepromijenjen za buduća vremena. Drugi primjerak služi za korištenje, mada isto vrlo rijetko, jer se odmah nakon razvijanja dijapozitivi skeniraju te izrađuje CD koji služi za pregledavanje snimaka i izradu fotografija, izvješća i sl. Ti se CD-i također numeriraju, arhiviraju i unose u bazu podataka. Crnobijela fotografija, kao arhivski standard, nažalost, sve se manje snima, i to isključivo radi količine posla koji zahtijeva što više u što kraće vrijeme.

Tijekom prošle, 2001. godine, redovita djelatnost HRZ-a obuhvaćala je rad na 50 programa na nepokretnim i 106 programa na pokretnim kulturnim dobrima za koje je sredstva osiguralo Ministarstvo kulture. Tijekom godine evidentirano je i obrađeno oko 16.000 negativa i dijapozitiva Leica i Roll formata, IC i UV snimanja, te oko 60 RTG snimanja. Fototeka HRZ-a danas broji blizu 200.000 negativa čime predstavlja dragocjen fotoarhiv u Hrvatskoj.

BREUH

Baza restauratorski evidentiranih umjetnina u Hrvatskoj (BREUH) stvarana je u okviru Odjela dokumentacije još u Zavodu za restauriranje umjetnina od 1990. godine i bila programirana u FOX PRO-u pod operativnim sustavom MS DOS. Sadržavala je osnovne podatke o umjetnini, vlasniku i djelatnicima koji su se upisivali

tako da su omogućivali pretraživanje baze prema raznim upitima, npr., prema podacima o nazivu predmeta, vlasniku, korisniku, objektu, smještaju, prema broju pod kojim se vodi i sl. Sadržavala je i podatke o ulazu i izlazu umjetnina i tzv. memo polja koja su dopuštala upis raznih informacija vezanih uz pojedini predmet-umjetninu, ali po kojima nije bilo moguće pretraživanje. Iz FOX PRO-a 1996. prelazi se na izradu nove, relacijske baze podataka pod Windowsima u Accessu. Tada počinje razvitak baze s kojom i na kojoj radimo i danas. Svi postojeći podaci iz prijašnje baze prebačeni su u novu. Prijelaz je bio "bolan". Dolazi do "pućanja" baze, gubljenja dijela podataka, neki se dijelovi ne uspijevaju automatski prebaciti već se moraju upisivati nanovo. Sve se odvija u Odjelu dokumentacije u Zavodu za restauriranje umjetnina i bez pomoći srodnih ustanova. Uči se na vlastitim pogreškama. Baza se doraduje i puni podacima kao baza pokretnih spomenika sve do 1997. kada spajanjem Restauratorskog zavoda Hrvatske i Zavoda za restauriranje umjetnina nastaje Hrvatski restauratorski zavod i novi zahtjevi i potrebe. Restauratorski zavod Hrvatske dolazi s opsežnom i kvalitetnom dokumentacijom, ali bez informatizacije. Odjel dokumentacije bivšeg Restauratorskog zavoda Hrvatske ubrzo se transformira i prestaje postojati, a rad na objedinjavanju dokumentacije i zajedničkoj bazi podataka ostvaren je do sada samo jednim dijelom i još uvijek predstavlja zahtjevan problem unutar HRZ-a. Tijekom 1999. počinje skeniranje fototeke i vezivanje snimaka za predmete u bazi. Na tim je poslovima, kao i na svim ostalim vezanim uz rad baze, najviše angažirana Irina Šadura te programer, vanjski suradnik Ivan Nikolić. Od 2002. snimljeni se negativ i dijapozitivi odmah nakon razvijanja skeniraju i pohranjuju na CD odakle se "povlače" u bazu u tzv. CD-teku, preko koje se obavlja numeriranje negativa i njihovo pridruživanje predmetima upisanim u bazu. Pri izradi baze služili smo se i još se uvijek služimo uglavnom vlastitim iskustvima, a probleme rješavamo "u hodu". Svaka promjena u politici zaštite spomenika, svaka promjena unutar HRZ-a, svako osnivanje novog odsjeka ili uvođenje neke tehničke inovacije zahtijeva i odgovor unutar Odjela dokumentacije i unutar baze podataka. Posljednji je primjer takvih novih zahtjeva pojačani pritisak izvješćivanja o radu Zavoda prema Ministarstvu kulture ili, npr., uvođenje CD-teke tj. pohrane filmova na CD i, ono što nas čeka, pitanje korištenja i arhiviranja digitalne fotografije.

Zaključak

Još ne tako davno trebalo je dokazivati potrebu izrade restauratorske dokumentacije, a nakon što je dokumentiranje restauratorskih radova postalo neupitno, trebalo je i praksu uskladiti s teorijom. To usklađivanje traje i danas. Ustanove koje se bave restauriranjem prisiljene su i, uglavnom, poštovati pravila dokumentiranja prije, za vrijeme i nakon radova, a obveza stvaranja restauratorske dokumentacije sada se pokušava nametnuti i privatnim restauratorima kojih je sve više i od kojih neki još uvijek zanemaruju taj dio restauratorskog posla. Ključnu ulogu u tome u Hrvatskoj danas imaju ili bi trebali imati Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, nadležni konzervatorski odjeli, Uprava za zaštitu kulturne baštine – Odjel za inspeksijske poslove i, dobrim dijelom, Hrvatski restauratorski zavod. Privatni restauratori sve su prisutniji na terenu, a posljedice njihova djelovanja često su pogubne za umjetnine na kojima rade. Zato treba insistirati na što kvalitetnijoj dokumentaciji što se stvara prije radova koja će donekle biti

jamstvo kvalitete radova što slijede i temelj za dobivanje odobrenja za rad na kulturnom dobru. Naime, za svaku intervenciju na kulturnom dobru potrebno je odobrenje nadležnoga konzervatorskog odjela. To se odobrenje dobiva temeljem dokumentacije prije radova iz koje će biti vidljivo što i kako će se raditi, zašto, kojim tempom i kojim financijama. Iskustvo pokazuje da loše izvedene konzervatorsko-restauratorske radove prati i loša ili čak nikakva dokumentacija, dok dobro restauriranje češće prati i dobro dokumentiranje. Isto tako, mnogo je slučajeva gdje nam o pojedinom kulturnom dobru može svjedočiti još samo dokumentacija o njemu ili se samo temeljem dokumentacije spomenik može prepoznati i iščitati, gdje dokumentacija o spomeniku postaje važnija od spomenika. Uništavanja u Domovinskom ratu najbliži su primjer za to.

Problemi inventarizacije kulturnih dobara, standardizacije, tezaurusa i međusobne suradnje ustanova u zaštiti kulturnih dobara ostaju otvoreni i negativno se odražavaju i na restauratorsku dokumentaciju.

Problem privatiziranja dokumentacije još postoji i protiv toga se treba energično boriti. Dosadašnja iskustva pokazuju da iskoristivost pojedine dokumentacije ne ovisi mnogo o vrsti zadanog obrasca, već o restauratoru koji ga ispunjava. Teško je unaprijed odrediti i propisati dokumentiranje restauratorskih radova za sve vrste kulturnih dobara i za sve specifične probleme. No, određena razina unaprijed određenih pravila mora postojati i mora se pronaći granica između ujednačivanja i improvizacije. Problem diskontinuiteta stalno je prisutan. Jedno neuređeno razdoblje dokumentiranja i arhiviranja narušava cjelinu onog prije i onog poslije. Nadoknađivanje gubitaka teško je i ponekad nemoguće. Svaki lom u postojanju neke ustanove i prelazak na drugačiji način poslovanja i funkcioniranja zahtijeva dodatne aktivnosti i komplicira već uhodane sustave. Zbog diskontinuiteta prisiljeni smo raditi neke stvari opet iz početka na štetu usavršavanja već postojećih. Usuglašavanja konzervatorsko-restauratorskog dokumentiranja u srodnim ustanovama u Hrvatskoj ima premalo. Ministarstvo kulture, konzervatorski odjeli, Hrvatski restauratorski zavod, muzeji, privatne restauratorske radionice – svi oni premalo surađuju, premalo razmjenjuju informacije i iskustva, premalo rade na standardizaciji dokumentiranja, na utvrđivanju opsega i kvalitete podataka ili čak zajedničkoj bazi podataka. Dobro dokumentiranje i arhiviranje, isto kao i dobro restauriranje, zahtijeva, između ostalog, vrijeme. Ako je restaurator pod pritiskom da u što kraće vrijeme restaurira što više umjetnina, neće biti dobrog restauriranja ni dobrog dokumentiranja. Kvantiteta u tom slučaju ide na štetu kvalitete.

Još davne 1975. Ivo Maroević je napisao: "Težnja prema standardiziranju podataka i razvijanje načina dokumentiranja koji će omogućiti jedinstveno praćenje rada na spomeniku u svakom trenutku i na svakom mjestu, a da se time ne ugroze specifičnosti spomenika; usporedo s time stvaranje jedinstvene banke podataka u dokumentacijskom središtu, gdje će se tako prikupljeni, apsolutno i relativno usporedivi podaci, moći brzo obrađivati i kombinirati s podacima drugih vrsta i vraćati korisniku kao nova vrijednost, bit će temelj suvremenijeg sustava dokumentiranja radova na spomenicima."⁵ Njegove tadašnje konstatacije aktualne su, nažalost, i danas.

⁵Maroević, Ivo. Prilog teoriji dokumentacije radova na spomenicima kulture. // Godišnjak zaštite spomenika kulture / Republički zavod za zaštitu spomenika kulture 1(1975), 54.

Na samom kraju, želim uputiti poziv kolegama konzervatorima i restauratorima i, naravno, svim ostalima zainteresiranim, da po uzoru na seminar Arhivi, knjižnice, muzeji: mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture organiziramo sličan skup koji bi se periodično održavao i na kojem bi zajednički rješavali zajedničke probleme. Time bismo pomogli i sebi i umjetninama.

LITERATURA

Feilden, Bernard M. Uvod u konzerviranje kulturnog nasljeđa. Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske, Zagreb, 1981.

Maroević, Ivo. Sadašnjost baštine. Zagreb : Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske ; Društvo konzervatora Hrvatske; Sveučilište, 1986.

Maroević, Ivo. Prilog teoriji dokumentacije radova na spomenicima kulture. // Godišnjak zaštite spomenika kulture / Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb 1(1975), 49-57.

Venecijanska povelja. // Marasović, Tomislav. Zaštita graditeljskog nasljeđa : povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata. Zagreb : Društvo konzervatora Hrvatske ; Split : [Sveučilište], Filozofski fakultet u Zadru, 1983.

Zaštita spomenika. // Enciklopedija hrvatske umjetnosti. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1996. 2. dio.